

*Arbor haereseon**

Az „Arbor haereseon” (eretnység fája) kifejezés egy, a 16. század második felében készült fametszet címe, amelynek egyetlen Magyarországon őrzött példánya¹ Szegedi Kis István² *Speculum pontificum Romanorum* című munkája harmadik kiadásának (1592) Hódmezővásárhelyen őrzött példányába kötve található. A hátoldalán üres ábrázolás alsó részén stilizált természeti környezetben jobb oldalán fekszik a megszemélyesített sátán. Szíve a mellén kívül látható, s testéből jobbra és balra hét-hét, különböző vastagságú ágat növesztő, függőleges fatörzs nő ki. A sátán bal kezével alulról fogja azt a fára akasztott feliratos táblát, amely megnevezi alakját, és tudatja, hogy szívéből mint gyökérből hajt ki az eretnység. Az alaktól jobbra és balra elhelyezett két kartusban idézetek olvashatók az első eretnekként számon tartott Simon mágusról. A metszet felső részén egy negyedik, ugyancsak keretbe foglalt felirat nevezi meg az ábrázolás tárgyát, azaz, mely eretnységek keletkeztek a „pápizmus” és a „mahumetismus” létrejöttéig, és ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. E két utolsó, a legfelső ágvégen elhelyezett „eretnység”-et a tiarás pápa és egy turbános alak stilizált képe jelképezi. A fa törzsén hat körbe foglalt feliraton olvasható a hat „főeretnek”, az eretnységek „patriarchá”-inak (Simon, Valentinus, Cerdo, Artemon, Novatus, Arius) neve. Ezekből nőnek ki jobbra és balra a fa ágai, amelyeken stilizált levelek tartalmazzák az eretnységek megnevezését. Bal oldalt a pápákép alatt föntről lefelé 10+4+5+18+13+13, jobb oldalt a turbános fej alatt 17+6+1+14+7+5, esetenként többféle elnevezéssel (például „Sabelliani, seu Patrispassiani”, „Montanistae, sive Cataphryges”) illetett eretnek irányzat neve található. A megnevezések száma összesen 121.

A metszettel kapcsolatban számos kérdés tisztázatlan. Imre Mihály korábban a wittenbergi történetiszemlélettel hozta összefüggésbe, feltételezését azonban a későbbi kutatás elbizonytalanította. Nem sikerült fellelni a metszet további példányaikat, amelyek hiányában eldönthetetlen, hogy az ábrázolás – mint azt feltételezték – valóban Szegedi Kis említett

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár tudományos tanácsadója. Jelen tanulmány korábban megjelent, kissé rövidebb változatban: *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Bp., reciti, 2017, 21–33.

¹ Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, BK. O. 1134 jelzetten, behajtogatva egy 1592-ben kiadott nyomtatvány címlapja után. Vö. *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa*, összeáll. ZVARA Edina, SIMON Ferenc, Szeged, Scriptum, 1998, nr. 75, Ant 44, 84.

² FÖLDVÁRY László, *Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja*, Bp., Hornyánszky, 1894.

munkájához készült-e. További kérdés, hogy e kiadás minden példányába beragasztották-e, s forgalmazták-e önállóan a metszetet.³

A fametszetet Imre Mihály mutatta be első ízben 1986-ban egy könyvismertetésben. Bornemisza Péter Antikrisztus képzete kapcsán megemlítette Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum*ának hódmezővásárhelyi példányát, elején a behajtogatott, fólió nagyságú „Eretnekek fája” ábrázolással.⁴ 1995-ben ismét megemlítette a lapot, majd 1997-ben konferenciaelőadást tartott róla, amelynek írott változata 2000-ben jelent meg.⁵ A megjelenési hely és nyomdanév nélküli 1592-es Szegedi Kis *Speculum*-kiadást Josef Benzing a baseli Konrad von Waldkirch nyomda Schaffhausenben megjelent nyomdatermékének tartja,⁶ ma ezt a megállapítást – tévesen Imre Mihálynak tulajdonítva – vitatják.⁷ Imre Mihály szerint a *Speculum* ekkleziológiai munka, amelyben Szegedi Kis a pápaságkritika gerincévé tette a szentségeket, a szertartásokat, az egyházszervezetet és az elvi egyháztani érvelést. A munka kettős Antikrisztus-tana értelmében a pápaság és a mohamedanizmus egy időben született, összetartoznak.⁸ Imre feltételezte, hogy „a metszetet szorosan a kötethez illeszkedő tematikájával csak ehhez a nyomtatványhoz készítette metszője, és illesztette abba a kiadó”.⁹ Galavics Géza megfigyelése nyomán, aprólékos stílusvizsgálat eredményeként fogalmazódott meg a sejtés, hogy az ábrázolást Tobias Stimmer fametsző, vagy valaki az ő közvetlen baseli környezetéből készítette.¹⁰ Imre Mihály összegzése szerint a *Speculum* 1592-es kiadásának hódmezővásárhelyi példányába kötött metszet „szoros genetikai kapcsolatban áll a wittenbergi reformáció történetfilozófiai elveivel”. Úgy vélte, a „metszetet alkotó művész meglepően pontosan ismerte Szegedi Kis műveinek szemléletét, ahhoz igazodott” és a lap „a hazai reformáció műveltségének

³ IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum c. művének 1592-es kiadásában = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond et al., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 53–85; újabb megjelenése: IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 171–194, itt 177–178.

⁴ IMRE Mihály, *Nemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései, Bp., 1984. Szépirodalmi K. 212 l.*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986/1–2, 183–189, itt 188–189. Imre Mihály ebben a recenzióban valami okból tévesen a *Speculum* 1584-es első kiadásához kapcsolta a metszetet.

⁵ IMRE Mihály, „Magyarország panaszá”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 142; Uő, *Arbor* (2000), i. m.

⁶ Benzinget hivatkozva az *Arbor haereseon* metszetet nem ismerő BUCSAY Mihály, *Szegedi Kis István Speculum = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 107–174, itt 152–153, 163, 102. jegyzet. Vö. Uő, *Das Speculum des István Szegedi und die Helfer seiner Ausgaben in Basel*, Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 1973, 71–97, itt 84, 8. jegyzet.

⁷ Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 343, 347. jegyzet.

⁸ IMRE, *Arbor* (2012), i. m., 173–176.

⁹ Uő., 178.

¹⁰ Uő., 179.

is [...] fontos alkotása”.¹¹ Ács Pál,¹² Csepregi Zoltán,¹³ Lőkös István¹⁴ és Óze Sándor¹⁵ lényegében egyetértettek Imre Mihály megállapításaival.

Imre Mihály tanulmányát követően Hamvas Endre Ádám foglalkozott önálló dolgozatban az Arbor haereseon ikonológiai és eszmetörténeti vonatkozásaival, lehetséges előképeivel.¹⁶ Imre Mihálytól eltérően Hamvas nem kereste a metszet további előfordulásait, és nem vizsgálta Szegedi Kis *Speculum*ának kapcsolatát az ábrázolással. A fametszetet a Jessze fája ábrázolástípushoz sorolta, és a feliratok segítségével vizsgálta lehetséges hereziológiai forrásait. A metszet alján bal oldalt olvasható Iraeneus-idézet forrását nem tudta pontosan azonosítani, és bizonytalan szöveghelynek ítélte. Szerinte az „ábrázolás nem vezethető vissza egyetlen, vagy akár néhány konkrét forrásra, sokkal inkább egy interpretációs hagyományra”.¹⁷ Az Iraeneus *Adversus haereses*éből és a metszet alján jobb oldalt olvasható, Augustinus *Contra adversarium legis et prophetarum*ából származó idézet mellett további lehetőségként utalt Augustinus *De haeresibus ad Quodvultdeum* című munkájának hatására. Az utóbbit összevetve a metszettel megállapította, hogy a metszeten ábrázolt és a Szent Ágoston művében leírt eretnekségek sorrendjében helyenként felfedezhető hasonlóság. A *De haeresibus ad Quodvultdeum* kapcsán megjegyezte, hogy azt Lambert Daneau jelentette meg 1578-ban Genfben.¹⁸ Hamvasnak ez az angol szakirodalomból merített adata pontatlan, Daneau ugyanis nem egyszerűen megjelentetője volt e munkának, hanem kommentátora; a mű első kiadása nem 1578-ban, hanem 1576-ban látott napvilágot. A megoldáshoz közel járó, ám a metszet problematikáját nyitva hagyó Hamvas következtetése az, hogy az Arbor haereseon forrásai olyan művekhez kapcsolódhatnak, amelyek kötődnek a svájci könyvkiadáshoz, és összefüggnek a humanista tradícióval.¹⁹

Imre Mihály és Hamvas Endre Ádám megközelítése egy-egy előfeltevésen alapul. Imre a metszet egy példányát tartalmazó kötet alapján Szegedi Kis István *Speculum*ának 1592-es kiadásában és ennek eszmei körében kereste a megoldást. Hamvas a metszet alján két kartusban olvasható idézet segítségével több szöveges forrást feltételezve úgy gondolta, hogy az a korai hereziológiai irodalom olyan munkáihoz kötődik, melyek „áthelyeződtek”

¹¹ Uo., 194.

¹² Ács szerint is az Antikrisztus testi képe a török császár, noha a turbános fej török császárral való azonosságára semmi nem utal. Ács Pál, *A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 99–111, itt 109, 44. jegyzet.

¹³ CSEPREGI Zoltán, *A Luther-szobortól a Luther-filmig: A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008) = Krisztusra tekintve hittel és reménnyel: Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára*, Bp., Luther, 2008, 157–174, itt 169–170.

¹⁴ LŐKÖS István, „Nemzet, egyház, művelődés” Imre Mihály *Az isteni és emberi szó párbeszéde című tanulmánykötetének olvasata*, Hítel, 2014/11, 160–179, itt 168–169.

¹⁵ ÓZE Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 295–303, itt 295.

¹⁶ HAMVAS Endre Ádám, *Megjegyzések az Arbor haereseon forrásainak kérdéséhez = Corollarium: Tanulmányok a 65 éves Tar Iboyla tiszteletére*, szerk. NAGYILLÉS János, CZEROVSZKI Mariann, Szeged, JÁTE, 2010, 72–76, itt 72.

¹⁷ HAMVAS, *i. m.*, 73.

¹⁸ Uo., 74–75.

¹⁹ Uo., 75.

a reformáció helvét ágának kontextusába. Mindketten azzal fejezték be vizsgálatukat, hogy a metszet által felvetett kérdések jelentős része továbbra is megoldatlan.

Kutatásom kiindulópontjaként igyekeztem kizárni az előfeltevéseket. Először megvizsgáltam Szegedi Kis *Speculum*ának könyvészetét, figyelmen kívül hagyva a mű Nicolaus Hönigertől származó német nyelvű átdolgozását (*Spiegel Des Weltlichen Römischen Bapsts*, 1586),²⁰ amelyhez aligha kötődtek volna egy latin szövegű illusztrációt. A kivétel nélkül nyolcadrétű kiadásokat a VD (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke) 16, és VD 17, nyomtatott és elektronikus változata segítségével tekintetem át. Az adatbázisokban a négy példányban számon tartott első kiadás ([Basel], 1584),²¹ a három példányból leírt második kiadás ([Basel], 1586)²² és a hét példányból katalogizált harmadik kiadás ([Basel, Konrad von Waldkirch], 1592)²³ egyikéhez sem tartozik illusztráció. A Francesco Guicciardini (1483–1540) munkáiból kibővített, három őrzőhely öt példányból ismert negyedik kiadáshoz ([S. l.], 1602) két, az Arbor haereseontól különböző rézmetszet tartozik.²⁴ Ezek az adatok – bár figyelmen kívül hagyják a harmadik kiadás magyarországi példányait – arra ösztönöztek, hogy igyekezzem magából a metszetből kiindulni.

További példányok

Imre Mihály éveken át célzottan kereste az Arbor haereseon további példányait. A keresésben mindenekelőtt Szegedi Kis István *Speculum*-kiadásainak fennmaradt példányaira koncentrált. Feltételezte például, hogy a behajtogatott metszet benne lehetett az 1592-es kiadás egy másik, a Debreceni Református Kollégium D.359 jelzetű példányában is, melyben a „jelzett helyen” (a címlap után) egy 6-8 mm-es, a metszet anyagával azonosnak tűnő függőleges papírcsík látható, későbbi kivágásra utaló jelekkel.²⁵ Ez a papírcsík azonban nemcsak egy kivágott metszet nyomaként értelmezhető; lehetséges az is, hogy a bekötés során a kötet gerincének megerősítésére elhelyezett papírszelet egy részéről van szó.

Imre Mihály pontosan rögzítette a hódmezővásárhelyi példány állapotának változását. Az eredetileg bekötetlen, Baranyi Elek által egy bécsi árverésen 1898-ban vásárolt kötetben a „Bibl. Bernhard. Vrat.” feliratú, eddig azonosítatlan bélyegző utal a korábbi tulajdonosra. A rövidítés feloldása Bibliotheca Bernhardina Vratislaviensis (Kirchenbibliothek St. Bernhardin Breslau), amelynek állományát jelenleg a boroszlói Egyetemi Könyvtár gondozza. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárába Baranyi hagyatékából ajándékként bekerült nyomtatványt először ideiglenes papírburkolattal látták el, majd a 20. század végén az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorműhelyében végleges félbőr kötést kapott.²⁶ E tényből kiindulva feltételeztem, hogy Szegedi Kis *Speculum*ának metszetes példánya könyvészeti szempontból úgynevezett őrző kötet, azaz a metszet eredetileg nem volt része a műnek, hanem valamikor valaki „belehelyezte” azt.

²⁰ Vö. FÖLDVÁRY, *i. m.*, 216; IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 173–174.

²¹ VD 16 S 10444, vö. VD 16 S 10452.

²² VD 16 ZV 17137, teljes digitalizált szöveggel.

²³ VD 16 S 10445, vö. VD 16 S 10453, teljes digitalizált szöveggel.

²⁴ VD 17 23:273884Y, digitalizált mutatóoldalakkal.

²⁵ IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 177–178.

²⁶ *Uo.*, 177.

Ennek több, ma már nehezen rekonstruálható oka lehetett, a metszet egyszerű megóvásának szándékától kezdve az ábrázolás és az őrző kötet tartalma közötti szellemi rokonság feltételezéséig. Hipotézisemet egyrészt az ösztönözte, hogy az ősnyomtatványok korától a 19. századig megjelent nyomtatványokban meglehetősen gyakoriak a másodlagosan bekötött, eredetileg nem az adott kiadványhoz készült úgynevezett „vendég”-metszetek. Másrészt Szegedi *Speculum*ában nem találtam a különféle eretnekségekről szóló részeket, amelyek geneziséét a metszet – felirata szerint – ábrázolja. A *Speculum* elsősorban nem eretnekségként foglalkozik a pápasággal és annak bírálatával.²⁷

A nyomdadíszekkel keretbe foglalt, címmel ellátott fametszeten egymáshoz hasonló kartusba foglalt szövegrészek tájékoztatnak arról, mit ábrázol a lap. A röplapokra emlékeztető megjelenés²⁸ alapján először önállóan kerestem a metszetet a röplapirodalom bibliográfiáiban. A megfelelő leírást megtaláltam a Wilhelm Eduard Drugulin által 1867-ben Lipcsében közzétett gyűjteményi jegyzék *Flugblätter*kat katalogizáló második részében. Az 1569–1570 közé datált „Controversblätter die religiöse Bewegung betreffend” című alfejezetben található egy németalföldi munkának tartott, folió alakú fametszet, a következő leírással: „Arbor Haereseon etc. Stammbaum der Ketzerei. Er wächst aus dem am Boden liegenden Satan hervor. An den Aesten viele Tafeln mit den Namen der ketzerischen Secten. Oben die Brustbilder des Pabstes und Muhameds und dazwischen Schrifttafel.”²⁹ Eszerint a metszetet valóban számon tartották röplapként a 19. század második felében.

Drugulin leírása további keresésre ösztönzött a nagyobb grafikai gyűjtemények állományában. Az Europeana adatbázis segítségével jutottam el az amszterdami Rijksmuseumban őrzött példányig.³⁰ Az 1550–1599 közé datált lapot a múzeum grafikai gyűjteménye „Arbor Haereseon – Boom der ketterij” címen őrzi. A leírás szerint az ismeretlen metsző által készített, 392x327 mm méretű példányt a múzeum önálló lapként vásárolta 1881-ben a Frederik Muller and Co. cégtől. A digitálisan is megtekinthető fametszet mindenben megegyezik a hódmezővásárhelyi példánnyal. Az amszterdami példány sajátossága, hogy a metszet bal oldalát fenn és lenn, a középrészt kihagyva ferdén levágták. Ez a csonkítás kizárólag a nyomdadíszekből álló keretet és a sátán feje melletti növényt érintette. Hasonló eljárással gyakran lehet találkozni a behajtogatott metszeteket tartalmazó régi nyomtatványokban. A kötetbe illesztéskor ugyanis a ferdén levágott metszetszéllal segítették a lapok könnyebb, sérülés nélküli ki- és visszahajtogatását. A beragasztáshoz meghagyott, érintetlen középrész őrzi annak a kötetnek a gerincmagasságát, amelyhez eredetileg tartozott az ábrázolás. Mindezt figyelembe véve adódott a következtetés, hogy az amszterdami példányt valamikor 1881 előtt emelték ki egy nyolcadrétű nyomtatványból.

²⁷ Vö. BUCSAY, *Szegedi Kis, i. m.*

²⁸ Imre Mihály is feltételezte a metszet önálló forgalmazásának lehetőségét, de sem ezt, sem azt a lehetőséget, hogy a metszetet más nyomtatvány is tartalmazhatja, közelebbről nem vizsgálta meg. IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 178.

²⁹ W. Drugulin's *Historisches Bilderatlas, Verzeichniss einer Sammlung von Einzelblättern zur Cultur- und Staaten-geschichte vom fünfzehnten bis in das neunzehnte Jahrhundert*, II, *Chronik in Flugblättern* [von Wilhelm Eduard DRUGULIN], Leipzig, Leipziger Kunst-Comptoir (W. Drugulin), 1867, 39.

³⁰ Az amszterdami Rijksmuseumban őrzött példány jelzete RP-P-OB-78.838, elektronikus hozzáférhetősége: https://www.europeana.eu/portal/en/record/90402/RP_P_OB_78_838.html (utolsó letöltés: 2017. november 28.).

A következő kérdés az volt, hogy – fenntartva az önálló forgalmazás lehetőségét – milyen munkához tartozhatott egykor a Rijksmuseum Arbor haereseonja. Feltételeztem, ha ilyen metszetet tartalmaz egy minden valószínűség szerint 16. századi nyomtatvány, ez a tény valamiképpen megjelenik a mű könyvészeti leírásában. Szerencsés esetben már a mű címlapján felhívhatják rá a figyelmet. Mivel az újonnan azonosított két példányt németalföldi metszetként írták le, először Németalföld és a környező régió könyvtári, gyűjteményi katalógusaiban kerestem. Az Arbor haereseont említő leírást a frízöldi tartományi könyvtár W. Eekhoff által 1873-ban kiadott katalógusában találtam meg először a következő nyomtatvány címében: „Augustinus, de Haeresibus, cum comm. Lamb. Danaei [...] Acc. Ejusdem Arbor haereseon, Genevae, ap. haered. Eustathii Vignon, 1595, 8°”.³¹ Azaz a metszet szellemi inventora Lambert Daneau volt, aki Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* című munkájának általa kommentált kiadásához készítette azt.

A továbbiakban számos könyvtár katalógusában azonosítottam az Augustinus-mű 16. századi kiadásait (1576, 1578, 1595).³² A címszövegek kivétel nélkül szólnak a metszetről is, a következő formában: „In calce operis addita est arbor haereseon, ex qua quomodo aliae ex alijs natae sint, et propagatae, et ut saepe una quaedam hydra plura capita produxerit, perspicue docetur. per eundem L. Danaeum.”³³ Ugyanakkor a leírt példányok terjedelmi adataiban nem volt nyoma a címszöveg szerint a mű végére illesztett, behajtogatott illusztrációnak.³⁴ Összegyűjtöttem a Daneau által kommentált *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* 17. századi kiadásait is (1621, 1673, 1673, 1675),³⁵ de ezek címében már nem volt nyoma az Arbor haereseonnak.

Ezt követően Olivier Fatio Daneau-műveket leíró bibliográfiájában azonosítottam a metszetet. Fatiónál két 16. századi *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* kiadás (1576, 1578) leírásában szerepel a lap („+ 1 planche”) a következő megfogalmazásban: „Après le fol Q viii : planche in folio: Arbor haereseon” (1576), illetve „A la fin de l’ouvrage planche in folio: Arbor haereseon” (1578).³⁶ Fatio az első kiadás címléírása utáni megjegyzésben említi egy, a Daneau–Vulcanius-levelezésből származó, nyomtatásra vonatkozó adatot: „Le texte était imprimé le 24 février 1576, mais il manquait encore l’Arbor Haereseon (voir lettre de Daneau à Vulcanius du 24 février 1576, dans De Vries, Vulcanius, p. 320). Le 16 mars 1576 Daneau offrit son ouvrage aux Magistrats de Genève et refusa la récompense qu’ils voulurent lui offrir pour le leur avoir dédié”.³⁷ Azaz az Arbor haereseont a mű szövegének kinyomtatása, 1576. február 24-e után, de 1576. március 16. előtt sokszorosíthatták és köthették be a példányokba.

³¹ *Systematische catalogus der Provinciale bibliotheek van Friesland [...]*, Leeuwarden, Eekhoff, 1873, 802–803.

³² Genf, Vignon, 1576, 1578, 1595.

³³ Magyarországon két kiadást őriz a műből az Országos Széchényi Könyvtár, az 1576-os kiadást az Ant 7074, az 1595-ös kiadást az Ant 6467(2) jelzeten, metszet egyikben sem található.

³⁴ Így például: Bibliothèque nationale de France példányai; Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, jelzet 037/Th Kv L 29; Universitätsbibliothek Erlangen–Nürnberg, jelzet H00/THL–III 92.

³⁵ Helmstadii, Lucius, 1621; Uitt, J. Heitmüller, 1673; Uitt, Lüderwaldius, 1673; Uitt, Heitmüller, 1675. Az utóbbi három kiadást Lambert Daneau után szöveggondozta Gebhardt Theodor Meier.

³⁶ Olivier FATIO, *Méthode et théologie: Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*, Genève, Librairie Droz, 1976, *Bibliographie des oeuvres de Daneau*, nr. 40, nr. 41.

³⁷ *Uo.*, nr. 40. Fatio a *Correspondance de Bonaventura Vulcanius* (publiée et annotée par Herman de VRIES DE HECKELINGEN, La Haye, Nijhoff, 1913) című munkára hivatkozik.

Mivel Fatio bibliográfiája nem tartalmaz példányjelzéseket, tovább kerestem, és három olyan példányt találtam, amelyek címléírásában a terjedelmi adatok között szerepel egy behajtogatott lap (Faltblatt, tábla). Ezt a Daneau-féle második (1578) kiadásból származó két példányt és a harmadik (1595) kiadásból származó egy példányt a Bayerische Staatsbibliothek (jelzet: P.lat.191.m), a boroszlói Egyetemi Könyvtár (jelzet: 450455) és az olasz Nemzeti Könyvtár (Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele II, Róma; jelzet: 14/15A/8/7 – korábbi tulajdonosa: „Ex Bibliotheca majori Coll. Rom. Soc. Jesu”) őrzi. Münchenben az Arbor haereseon nem a mű végén található, hanem Daneau Genf városa előljáróinak címzett dedikációja után kötötték. Valószínű, hogy ez a címlap szövegéhez képest („In calce operis addita est arbor haereseon”) szokatlan elhelyezés óvta meg az ábrázolást a kiszakadástól vagy a szándékos kiszakítástól. Ugyanakkor a példány digitalizálása során nem hajtogatták ki a metszetet, így elektronikus formában először csak a nyomdafestéktől átszínezett, behajtogatott hátlap egy része ismeretében tudtam tükör segítségével azonosítani az Arbor haereseont.³⁸ A *Liber de haeresibus...* Daneau által kommentált 16. századi kiadásaiból eltérő őrzőhelyekről állnak rendelkezésre digitalizált példányok, de a müncheni példány kivételével egyik sem őrzi a metszetet.³⁹

Lambert Daneau és az Arbor haereseon

A Kálvin Jánostól Genfben közel két éven át (1560–1562) teológiát tanuló Lambert Daneau (Lambertus Danaeus)⁴⁰ összesen mintegy hatvan, eltérő című és tartalmú munka szerzője.⁴¹ Daneau messzemenően elfogadta és sajátjává tette Kálvin és a korai kálvinizmus Ágoston-recepcióját.⁴² Kommentárokkal látta el Augustinus két munkáját, az *Enchiridion ad Laurentium*ot (1. kiadás Genf, E. Vignon, 1575) és a *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*ot. Néhány más művében is foglalkozott az eretnekségekkel, így az *Elenchi haereticorum* (Genf, Vignon, 1580) és a *De veneficis* (Genf, Vignon, 1574) címűekben. Az utóbbi megjelent a *Flagellum haereticorum fascinariorum* című munkában (Frankfurt/M., N. Bassaeus, 1581) is.

Daneau az Arbor haereseont tartalmazó kiadványban egyrészt saját kommentárjaival ellátva jelentette meg Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* című munkáját. Másrészt a szöveget kibővítette az Augustinus által más művekben leírt, de a kommentált munkában nem található egyéb eretnekségekkel („ex veteri exemplari Gemblensi”) és a műből általa hiányolt herezisekkel („Haereses A Nobis additae”). Mindezek után beil-

³⁸ A Bayerische Staatsbibliothek digitalizáló központjának jeleztem a hibát, és kértem a kihajtogatott metszet digitalizálását. A hibát kijavították.

³⁹ Több példányt évszázadokon át katolikus könyvtárak őriztek, így például a cseh nemzeti könyvtár 1576-os első kiadásának címlapján az 1645-ből származó jezsuita tulajdonosi bejegyzés mellett a „Haereticus” megjegyzés szerepel.

⁴⁰ Christoph STROHM, *Ethik im frühen Calvinismus: Humanistische Einflüsse, philosophische, juristische und theologische Argumentationen sowie mentalitätsgeschichtliche Aspekte am Beispiel des Calvin-Schülers Lambertus Danaeus*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1996.

⁴¹ Egyik munkája (*Aphorismi politici et militares*) bekerült Zrínyi Miklós könyvtárába is, aki a feltételezés szerint használta a *Vitéz hadnagy* című munkája egyes részeihez.

⁴² Jan Marius J. LANGE VAN RAVENSWAAY, *Augustinus totus noster: Das Augustinverständnis bei Johannes Calvin*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.

lesztett egy máig azonosítatlan szerzőjű, *Tractatus de Ecclesia* című anonim munkát,⁴³ s az így megszerkesztett kötethez négyféle mutatót készített. Az első mutatót közvetlenül a *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* szövege után közölte, *Index Primus, ubi ordine alphabetico haereses ab Augustino commemoratae proponuntur* címen. A további három index a mű végén található. A második mutató az eretnekségek kronológiába rendezett felsorolása Krisztus halálától kezdve.⁴⁴ A harmadik a kereszténység legfőbb tanaival veti össze az eretnekségeket, felsorolva, hogy melyik tanítást milyen eretnekség hogyan „sért meg”. Ezt a mutatót Daneau négy részre osztotta a Decalogus, a Symbolum fidei, az Oratio Dominica és a Sacramenta szövegének megfelelően.⁴⁵ A negyedik mutató egy, a korban szokványos *Index rerum et verborum*.⁴⁶

Mindezt követi – Daneau elrendezése értelmében – az Arbor haereseon-metszet az eretnekségek általa meghatározott „genezisével”, amelyből – a címszöveg szerint – megismerhető, hogy egy-egy eretnekség miből és hogyan jött létre. Az így ábrázolt hereziseket a mitológiából ismert sokfejű vízi kígyóhoz, a hydrához hasonlítja.⁴⁷ A kötetbeli herezisek a metszeten nem az augustinusi, hanem a Daneau-féle elrendezésben találhatóak. Az egész kiadványban egyetlen, római számokkal elkülönített, fejezetekbe rendezett eretnekségsorozat található. A sorozat az Augustinus kiadott munkájában tárgyalt eretnekségekkel kezdődik (Caput I–LXXXIII), majd folytatódik az Augustinus más műveiből származókkal a „Peroratio Operis”-ig (Caput LXXXIV–LXXXIX). A sorozat és magyarázat az „aliae Haereses ex veteri exemplari Gemblensi transcriptae, et huic Augustini Catalogo additae” című résszel (Caput XC–XCII) és a „haereses a nobis [ti. Daneau] additae” című kiegészítéssel (Caput XCIII–XCVII) ér véget. A XCV. caput a „Papismus”-t, a XCVI. a „Mahumetismus”-t tárgyalja, a sorozatot az „in Oriente vastitas Ecclesiae (hodie)” című fejezet (Caput XCVII) zárja. Egy-egy fejezetben általában több eretnekség-megnevezés található, mivel ugyanazon tant többféle névvel illették. Ez a megoldás a fejezetcímekben is érvényesül, így például Cap. LXIII *Pattalorinchitae (sive Silentiarii)* vagy Cap. LXX *Priscillanistae (gnosticus, manicheus)*. Több eretnekséget Daneau nem tudott pontosan elhatárolni egymástól, ezek viszonya a fejezetcímekben mellérendelő, így például Cap. XXVII *Pepuziani et Quintiliani*, Cap. XXXII *Elceseos et Sampseos* vagy Cap. XLIII *Origenistae et Adamantii*. Néhány eretnekséget Augustinus nem személynévvvel, hanem az irányzatra jellemző körülírással jelölt, így például: Cap. LXXI *Non sumunt escas* (ami az első mutatóban azonos a Daneau által használt „Feri” eretnekségnévvvel), vagy Cap. LXXV *Aquei quid senserint Aquam non a Deo, ex Materiariis sive Hermogenianis* (az első mutatóban ezzel azonos az „Aquei”).

⁴³ FATIO, *i. m.*, nr. 40.

⁴⁴ *Index Secundus*, In Quo Chronologia haereseon continetur a Christo passo, per annorum centurias distributa.

⁴⁵ *Index tertius*, Ubi ostenditur in quo doctrinae Christianae capite a superioribus haeresibus sit erratum. Omnia autem Doctrina Christiana breviter ad haec quatuor capita revocatur, nimirum Decalogum Legis, Symbolum fidei, orationem Dominicam, et Sacramenta.

⁴⁶ *Index Quartus*, qui est rerum et verborum quae in hoc opere continentur.

⁴⁷ A hydra egyben utalás a Hercules által megölt lernai hydrára, amely egy mitológiai történet szerint az alvilágot őrző kutya, Cerberus anyja.

A metszeten ábrázolt herezisek jól azonosíthatók a mű fejezeteivel. Így például a Caput I Simon mágus eretnekségével (Simoniani) foglalkozik, amelyből a fa jobb oldalán „kinőtt” ágon található a Cerinthiani (Cap. VIII), Nicolaitae (Cap. V), Hebionitae (Cap. X Ebionei [=Hebionitae]), Elcesaitae (Cap. XXXII Elceseos et Sampseos) és Angelici (Cap. XXXIX). Egy másik példa az Artemontól (Cap. XXX Alogiani, Alogi, Alogii, Alogiani, et Artemonitae vocantur) származó eretnekségek sora: a fa jobb oldalán Melchisedechiani (Cap. XXXIV), a fa bal oldalán Alogii (Cap. XXX), Theodotiani (Cap. XXXIII), Samosatiani, sive Pauliani (Cap. XLIV Pauliani vel Samosatiani), Photiniani (Cap. XLV), Luciani (Cap. LXXXI Luciferiani).

Az azonosítások szerint Daneau több esetben Augustinustól függetlenül ábrázolta a saját, kommentárokban megfogalmazott elképzelését. Így lehetséges például, hogy a XXX. fejezetben együtt tárgyalt Artemon és követői (Alogiani, Alogi, Alogii, Alogiani, et Artemonitae vocantur) egyaránt megtalálhatók a fa törzsén (Artemon) és az innen balra induló ág első levelén, az utóbbin az „Alogii” néven. Sajátos módon járt el Daneau Novatus eretnekségével (Cap. XXXVIII – Novatiani) is, amelyet a fa törzsén „ősforrásként” a „Novatus” névvel jelzett, majd – a mű megfelelő fejezetének szövegével egyezően – a tőle balra induló ágon a „Cathari” névvel tüntetett fel az első levelén.⁴⁸ Esetenként az Augustinusnál egy fejezetben tárgyalt eretnekségeket (Cap. XXVII Pepuziani et Quintiliani) Daneau két önálló irányzatként ábrázolta. Így például a fa törzsén a Cerdótól (Cap. XXI – Cerdoniani) jobbra induló ág középső részén található a „Pepuziani”, majd mellette a „Quintilliani [!]” névvel illetett eretnekség. Daneau minden valószínűség szerint azért hangsúlyozta már a címlapon, hogy saját munkája az Arbor haereseon („arbor haereseon [...] per eundem L. Danaeum”), mert nem egyszerűen az adott munka ötödik, vizualizált mutatójának, egyfajta interpretációjának szánta, hanem önálló invenció eredményének tekintette, amely sajátosan összegzi és értelmezi az egész kiadványt.

Az Arbor haereseon alsó részén bal és jobb oldalon Daneau egy-egy, az eretnekségeket tárgyaló tekintélyes munkából származó, Simon mágusra, az első eretnekre („primus patriarcha haereticorum”) vonatkozó idézettel ösztönzi a metszet olvasóját a herezis elítélésére. Bal oldalon Iraeneus *Adversus haereses*éből idéz. A Hamvas által bizonytalan szöveghelynek ítélt mondat⁴⁹ valójában egy mozaikidézet, néhány szó sorrendjének felcserélésével. Iraeneus e munkája – részben töredékes formában – latin, görög, szír és örmény nyelven eltérő caputszámozással⁵⁰ volt ismert, s így fordulhatott elő, hogy a különböző szövegkiadásokban az adott szöveghely eltérő fejezetbe került. Erasmus 1534-ben Baselben (in Officina Frobeniana) megjelent szövegkiadásában (*Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros digestum [...] opus Des. Erasmi Roterodami...*) például a metszet hivatkozásának megfelelően, az első könyv harmincadik fejezetében (az 50. oldalon) olvashatjuk a mozaikidézetet teljes terjedelmében: „Nunc autem necessario meminimus eius, ut scires quoniam **omnes qui quoquo modo adulterant veritatem** et praeconium

⁴⁸ Az Index Primusban a Novatiani és a Cathari egyaránt a XXXVIII. caputhoz tartoznak.

⁴⁹ HAMVAS, *i. m.*, 73.

⁵⁰ Vö. *Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis Libros quinque adversus Haereses [...]*, ed. W. Wigan HARVEY, Cantabrigiae, Typis Academicis, 1857.

ecclesiae laedunt, **Simonis Samaritani magi discipuli et successores sunt**”. A sátán-ábrázolás jobb oldalán elhelyezett, Augustinus *Contra adversarios legis et prophetarum* című munkájából vett idézet ugyancsak Erasmus szövegkiadásából származik (*Tomus VI. Operum D. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi, continens Ta Polemika, Hoc est, Decertationes Adversus haereses...*, Basel, Froben, 1556, *Contra adversarium legis* Lib. II, cap.12, 640. hasáb), azaz Daneau Erasmus kiadásait használva kommentálta Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*-át.

Összegzés

Az Arbor haereon ábrázolás inventora Kálvin egyik neves tanítványa, Lambert Daneau volt. Az ő elképzelése nyomán készült a fametszet dúca, amelyet egy, a genfi Vignon nyomdával kapcsolatban álló formametsző készíthetett el. A metszetet a Daneau által kommentált mindhárom 16. századi *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*-kiadáshoz hozzá kívánták kötni, mivel említése azonos megszövegezésben olvasható a címlapokon. Elképzelhető, hogy a metszetet önállóan, röplapként is árusították, az viszont kizárható, hogy része lett volna az 1592-ben a baseli Konrad von Waldkirch műhelyében készült Szegedi Kis István-munkának. Kevés esély van annak tisztázására, miként vált a metszet egy példányának őrzőkönyvévé a *Speculum pontificum Romanorum* harmadik kiadásának (1592) korábban egy boroszlói katolikus könyvtárban őrzött, majd a 19. század vége után Magyarországra került példánya.

Jelenlegi ismereteim szerint a hódmezővásárhelyi Szegedi Kis-példányon kívül az Arbor haereon nem lelhető fel másutt „vendég”-metszetként. A különleges ábrázolást ugyanakkor a 17. században sem felejtették el. Utóéletéhez tartozik, hogy Gottfried Wilhelm Leibniz megemlíti egyik filozófiai írásában.⁵¹

⁵¹ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Philosophische Schriften*, II, 1663–1672, hg. v. der Leibniz Forschungsstelle der Universität Münster, Berlin, Akademie Verlag, 1990, 673. A Daneau-féle, Kálvin tanainak ihletésében készült Arbor haereon hatástörténetéhez tartozik, hogy a 16–17. század fordulójáról ismeretesek katolikus és Luther-követő változatai is. Abraham Nagel (alkotó évei: 1572–1591) nevéhez kötődik az a *Delineatio malae arboris Lutheranae...* kezdetű hírlevél (1589), amely a lutheri tanok ellenreformációs kritikája. Az eretnekfa e fametszetű ábrázolásán a fa törzsén megjelenik Luther Márton, Katharina von Bora, Jan Hus, Philipp Melanchthon és Alexander Utzinger alakja is (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A:204.11.Theol./11). A lutheránus változat első ízben a Daniel Cramer-féle Biblia-kiadásban jelent meg fametszetben 1614-ben a Jelenések könyvének 8,7–13 kommentár részéhez mellékelve. Ez a metszet 1641–1662 között része lett az Ernst (I.) Sachsen-Gotha-Altenburg hercege által irányított Bibliakiadásnak (ún. *Ernestinische Bibelwerk*) is. Rézmetszetes változatát lásd *Biblia, Das ist Die gantze H. Schrift [...]*, Straßburg, Zetzner, 1625 (VD17 3:006793C). Megjelent még Cramer *Apocalypsis, oder Offenbarung S. Johannis...* (Stettin, J. Ch. Landtrachtinger, 1619, fametszet) és *Arbor haereticae consanguinitatis...* (Strassburg, L. Zetzner, 1623, rézmetszet) című munkáiban is. Az eretnekfa-témához lásd még: Sascha SALATOWSKY, *Ein Ketzerbaum mit zwei Antichristen = Im Kampf um die Seelen: Glauben im Thüringen der Frühen Neuzeit (Katalog zur Ausstellung der Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt vom 30. April bis 9. Juli 2017)*, hg. S. S., Gotha–Erfurt, Forschungsbibliothek Gotha – Universität Erfurt, 2017, 248–249 és Fernando González MUÑOZ, *Papismo, mahometismo y el árbol de las herejías*, *Medievalia*, 19/2, 2016 [megjelent 2017] 203–228. Utóbbi két további hasonló ábrázolást is közöl, amelyek közül az egyik rézmetszet (Johann Ulrich von WALLICH, *Religio Turcica [...]*, Stade Suecorum, E. Holwein, 1659, a 319. oldalhoz mellékelve).